спрямованій на відвоювання Україні державних прав часів Б.Хмельницького, покладав великі надії на допомогу держав не тільки з монархічним ладом (Туреччина, Трансільванія. Московія), але й республіканської Польщі, й тільки несприятливі умови змусили його обрати Московську державу. Частина українських гетьманів і козацьких старшин взагалі не сприймала монархізму й воліла орієнтуватися в своїй діяльності на республіканську Польщу з королем, права якого були обмежені загальнопольським сеймом. Негативний вплив монархічної Московської держави на Гетьманщину врешті-решт змусив гетьмана І.Мазепу переглянути зовнішньополітичний курс країни й переорієнтувати його на зв'язки з республіканською Польщею та королівською Швецією. Тобто, управлінська еліта Гетьманщини другої половини XVII ст. не надавала монархізму значення панацеї при вирішенні життєво важливих проблем молодої Української держави, а спиралася на держави того устрою (монархічного чи республіканського), допомога яких могла дати найбільший ефект.

---

1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 163.
2. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. – Т. 1. – К., 1970. – С. 440.
3. Там само. – С. 431.
4. Там само.
5. Там само.

В. Й. Борисенко

М.П. ДРАГОМАНОВ І "ТИМЧАСОВА ПЕДАГОГІЧНА ШКОЛА" В КИЄВІ У 60-Х РОКАХ XIX СТ.

Становлення М.П. Драгоманова як видатної особистості в громадсько-політичному житті України припало на переломний період у житті всієї Російської імперії. Відміна кріпосного права, інші демократичні реформи пробудили до життя придавлені

багатовіковим гнітом патріотичні почуття української інтелігенції, які проявлялися в різних формах. Однією з них стали виступи інтелігенції за подолання національно-освітньої відсталості українського народу. В 1856 р. в Україні діяло 1320 початкових шкіл, одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень – на 150 чол. Навчання велось винятково російською мовою, за старою методикою, рівень знань учнів залишався невисоким. Народну школу російський уряд перетворив у знаряддя денаціоналізації учнів, прищеплення їм зневаги до національної мови, культури, духовного відриву від родини, свого народу, формування почуття меншовартості в порівнянні з росіянами. Російська школа на середину XIX ст. стала смертельно небезпечною для існування української нації.

Цю загрозу добре бачила і розуміла частина національної інтелігенції, переважно освіченої молоді, а також окремі представники поміщицтва і чиновництва. Серед цієї категорії патріотів опинився і студент Київського університету Св. Володимира М.П. Драгоманов. Він, як і багато інших студентів університету, працював у одній з недільних шкіл на Подолі, демонструючи власне бачення вирішення національно-освітньої проблеми в Україні. При цьому, на відміну від більшості своїх колег, у своїй роботі він разом з небагатьма прихильниками виходив насамперед з методичних засад. Вони полягали у тому, щоб вчити дітей у школах двома мовами – російською і українською. Такий підхід до справи обумовлювався з одного боку більшою забезпеченістю навчального процесу російськими книгами. Народна мова використовувалась для пояснення учням малозрозумілих для них понять. Разом з тим, учителі подільської недільної школи вводили в навчальний процес українські посібники – “Словник” Шейковського, “Буквар” Золотова та інші [1].

Між представниками різних течій національно-освітнього руху 1859 – 1860 рр. відбувалися гострі дискусії з приводу національного і «всесвітнього» в навчальному процесі, в ході яких почали формуватися й суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова. На відміну від інших, вчителі подільської школи, у тому числі й М.П. Драгоманов, ратуючи за вживання в навчальному процесі російської мови, відкидали її національний “елемент”, сприймали перш за все її гуманітарний, європейський

чинник. За це вони дістали назву “космополіти”, на відміну від “українофілів” і “слов’янофілів”.

У середовищі “космополітів” зародилася ідея про створення, а фактично відновлення роботи “Педагогічної школи” з підготовки вчителів для початкових шкіл в Україні. У 1860 р. розпорядник Подільської недільної школи Ф. Вороний вів активні перемовини про це з помічником куратора Київського учбового округу М. Юзефовичем, який у цей час ліберально ставився до національного руху поляків і українців [2]. Сам ініціатор відкриття “Педагогічної школи” Ф. Вороний був одним із організаторів недільно-освітнього руху в Києві та прихильником поміркованого використання української мови, як і М.П. Драгоманов, у відкриваних недільних навчальних закладах і стаціонарних початкових школах. Однак, реалізації задуму на той час перешкодили загострення політичної обстановки в державі, а також розпочате гоніння на недільні школи. Проти них ополчилися різні за своїм характером суспільні сили. З одного боку – консервативне духовенство, що прагнуло перебрати на себе освіту народу на російській чи церковнослов’янській мовах, з другого – правобережне польське панство, яке, по-перше, побоювалося конкуренції використовуваних у школах українських букварів Т. Шевченка, Шейковського, Строніна, Ященка, “Граматки” П. Куліша й звинувачувало їх у пробудженні “козацького і гайдамацького” духу, з третього – українські та російські ретрогради, приписуючи цим фактично поодиноким педагогічним творам штучність мови, невідповідність їх мові російській та зближенні з польською. При цьому прогресивні педагоги, зокрема К. Ушинський, М. Корф та інші, виступали за початкове навчання учнів на українській мові з поступовим застосуванням мови російської, тим самим перетягуючи на свій бік тверезо мислячих учителів і батьків дітей. Навіть Міністерство освіти Російської імперії у цей час дотримувалося таких поглядів і намагалося допомогти розвитку народної української педагогіки [3]. Проте, наступ консервативних сил на недільні школи посилювався по всій імперії і уряд у квітні 1861 р. нібито за виявлену у них революційну пропаганду закрив їх [4]. Звичайно, ніхто не міг проводити ніякої революційної пропаганди в недільних школах, оскільки учителі працювали з дітьми 10 – 15 років, будь-хто міг зайти в приміщення і поцікавитися чому вчать учнів, про що писав і М. Драгоманов.

Закриття недільних шкіл завдавало серйозного удару національно-освітньому рухові в Україні. Було заборонено друкування української педагогічної літератури, без чого продуктивне навчання дітей стало неможливим, посилилося становище польських шкіл на Правобережжі, а відповідно й їх пропольський вплив на місцеве населення. Займатися недільною освітньою діяльністю стало небезпечно, що зумовило відтік активних учасників освітнього руху.

Проте, закриття недільних шкіл не означало повного припинення освітнього руху в Україні. Продовжувала готуватися підручникова література, засновуватися з ініціативи окремих особистостей початкові школи. Посилення польського ідеологічного впливу через школи на правобережну людність змусило російський уряд шукати йому противагу, основою якої мали стати початкові школи з учителями, що добре знали українську мову й могли її використовувати при навчанні та вихованні дітей. На утримання таких шкіл у Київській, Волинській і Подільській губерніях уряд виділив 10 тис. рублів й одночасно взявся за забезпечення їх вчителями зі знанням народної української мови.

В такій обстановці стала в нагоді ініціатива Ф. Вороного про створення в Києві Педагогічної школи. Прихильник українізації освіти інспектор київського учбового округу М. Тулов підтримав цю ідею і в травні-серпні 1861 р. у Києві було відкрито “Тимчасову педагогічну школу”. Працювати у ній згодилися деякі професори і студенти Київського університету, учителі місцевих гімназій та семінарії. Учнями школи стали ті, хто навчався перед цим у гімназіях чи семінарії. Викладачі школи працювали безплатно, а кошти, що призначалися для них, йшли на стипендії учням, що стимулювало їх навчання.

Одночасно по селах велася агітація про відкриття початкових шкіл для дітей селян, оплату праці учителів з числа випускників «Тимчасової педагогічної школи». Активну участь у роботі «Тимчасової педагогічної школи» брав і М.П. Драгоманов. І знову, як і в недільній школі на Подолі, він попав у атмосферу суспільно – національного розбрату, коли частина учителів у ній виступала за викладання навчальних предметів тільки українською мовою, без використання російської мови. Інша частина викладачів дотримувалась думки про необхідність використання в

навчальному процесі російської мови як державної та такої, на якій написані педагогічні праці, була створена література високого рівня. Це були вже знані за попереднім періодом так звані космополіти, до числа яких відносили й М.П. Драгоманова. Вони не відкидали української мови з народної школи, але відводили їй допоміжну, роз'яснюючу роль у роботі з студентами.

Через постійні дискусії атмосфера в школі була такою напруженою, що М.П. Драгоманов звернувся до М. Тулова з проханням про звільнення з посади. Останній добре знав обстановку в українському національному русі й хоч співчував українофільству, але на перше місце в практичній роботі з учнями і студентами ставив не знання мови, а насамперед фаховість викладача, а вже потім і володіння ним народною мовою. Саме такого фахівця М. Тулов бачив у молодому студентові університету й умовив того не покидати праці в «Тимчасовій педагогічній школі» [5].

Вже на початку своєї роботи в школі М.П. Драгоманов наглядно переконався у хибності непрофесійного підбору викладачів тільки за принципом володіння народною українською мовою. За наполяганням колег – українофілів він виділив половину своїх уроків рекомендованому ними вчителю як знавцю народної «словесності». «Через кілька місяців, – згадував М.П. Драгоманов, – довелось мені потрапити на його лекцію, – я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста всього душ 3 – 4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються. Послухав і я з чверть години ту лекцію і здивувався й довготерпінню тих трьох, що сиділи перед ним, бо він, сонно прицмокуючи, розказував їм довго про гетьманів XVIII ст. та царів, підпускаючи іноді таку філософію: Петр III также мало царствовал, как и Петр II. Такая уже очевидно, судьба Украины была, что государи, милостивые к ней, царствовали недолго» [6]. Хоча такі випадки у школі були поодинокі, все ж таки вони переконували М.П. Драгоманова про першість у навчальній літературі змісту, а не мови, на якій вона була написана. Разом з тим він виступав за поступове введення в школи й українських книг, що вважала за необхідне й учительська громада педагогічної школи.

На спільності методичних підходів до освіти народу М.П. Драгоманов зблизився з українофільською частиною викладачів

школи й активно включився у підготовку шкільних підручників і допоміжної літератури на українській мові. Готувалася також педагогічна література й на російській мові, але пристосована до лінгвістичних потреб українців. Це свідчило про те, що учасники національно-освітнього руху в Україні другої половини 1862 р., лідерство в якому з літа 1862 р. зайняли викладачі «Тимчасової педагогічної школи», досягли вищого рівня діяльності у порівнянні з попереднім періодом. Перед ними відкривалась ширша можливість залучити на свій бік представників інших течій українського національного руху, насамперед з числа росіян, заспокоїти консерваторів і ретроградів відсутністю відмови у використанні російської мови у навчальному процесі, а також заручитися підтримкою Міністерства народної освіти використанням у навчально-виховному процесі методу – йти від відомого до маловідомого і невідомого.

Такі наміри учительської громади «Тимчасової педагогічної школи» знайшли розуміння й підтримку серед значної частини представників різних напрямків освітнього руху в Україні й навіть Міністерства народної освіти Російської імперії. Воно виділило 500 рублів на підготовку українських і пристосованих до українських умов російських книг для народних шкіл. Викладачі школи приступили до написання шкільних підручників на обох мовах, було почато друкування першого видання «Байок» Л. Глібова. Одночасно з цим українські громадівці включилися в загальноімперський рух по обговоренню проекту статуту середніх і нижчих навчальних закладів. Це обговорення фактично перетворилося на спробу прогресивної української громадськості здобути Україні офіційне право на національну школу, що стало новим явищем в її сторічній історії.

У своїх відгуках на проект більшість гімназій Київського учбового округу, як згадував про це М.П. Драгоманов, висловилася за те, щоб у навчальному процесі поряд з російською використовувалася й українська мова. Особливо багато таких відгуків надходило з Правобережної України, автори яких вбачали в українській навчальній мові знаряддя боротьби проти претензій поляків на панування над правобережними українцями. Така постанова питання була на руку російському урядові, що активно боровся з поляками за свій вплив на Правобережжі, використовуючи український рух, як рух православних вірних,

своїх одновірців. Це і стало спонукальним мотивом до лояльного ставлення міністерства до вимог українських освітян щодо введення у школи української мови. За наполяганням Петербурзької української громади воно навіть надрукувало в своєму «Журнале Министерства народного образования» статтю про необхідність введення в школи української мови [7]. Потім ця стаття була передрукована і в інших періодичних виданнях. Навряд чи міністерство на практиці реалізувало б ідею статті, але сам факт її появи в такому авторитетному періодичному органі створював у читачів враження про принаймні лояльне ставлення уряду до української освітньої проблеми й стимулював, поза бажанням самого міністерства, активізацію національно-освітнього руху в Україні. Намічалося ідейне зближення позицій і дій прогресивних напрямків різних течій суспільно-політичного руху як в Україні, так і в Росії, що як і перед цим, викликало несприйняття і шалену лють консерваторів і реакціонерів усіх мастей.

Відчуваючи протидію колонізації правобережного українського населення через спеціально створювані школи, доводячи в публіцистичних творах самобутність культури, історії, державності України, ідеологи польського визвольного руху, і не тільки вони, робили все, щоб не допустити поширення національної свідомості серед українців [8]. Вони засипали жандармські установи доносами про революційну агітацію, сепаратизм, соціалізм київських громадівців, у тому числі й працівників педагогічної школи. Цим самим польська аристократія відгороджувалася від українського визвольного руху в той час, коли сама готувала повстання за відродження Польської держави. Ці та інші фактично антиукраїнські заходи негативно позначилися на майбутньому польському повстанні й стали однією з причин його несприйняття масою громадівців.

Звучали звинувачення українських народолюбців в бажанні знову почати гайдамаччину. Клерикально-реакційна партія, за визначенням М.П. Драгоманова, виступала проти створення міністерських народних шкіл взагалі, які на практиці показували абсолютну відсталість шкіл, створюваних церковниками, й тому всіляко прагнула дискредитувати дії викладачів «Тимчасової педагогічної школи». Журнал «Вестник Юго-Западной Руси» на чолі з професорами Київської духовної семінарії Говорським і Єремичем почав звинувачувати київську адміністрацію і

Міністерство народної освіти в тому, що вони віддають справу освіти народу в руки таких злодіїв, як хлопомани і тим самим віднімають у духовенства його святе право на шкільну справу.

Пожвавилися й напади клерикалів на київських громадівців, звинувачення їх у революційності. В одному з донесень в жандармське управління повідомлялося, що з «праха Шевченка народилась ціла зграя відчайдушних сепаратистів чи ненависників Росії». Тепер їхнє головне гніздо у Києві, але деякі з них складають групу навколо «Основи», в якій майже кожна стаття наповнена революцією і відокремленням Малоросії [9]. В доносі вказувалося на бажання «революціонерів» з'єднати Малоросію з Польщею у федеративній державі, для цього вони, писалося далі, спочатку нав'язують школам свої «обурливі граматки». Якщо звинувачення київських громадівців у революційності та сепаратизмі були надуманими, то підготовка українських підручників для початкових шкіл була явною.

Особливо помітно це було в діяльності вчителів «Тимчасової школи». Наприкінці 1862 – на початку 1863 рр. вони активізували підготовку по створенню популярних книг для початкових шкіл з українською мовою викладання, які одночасно могли використовуватися для просвіти й дорослого населення. З ініціативи М. Костомарова київські громадівці видали популярну брошуру «Дещо про світ Божий»,яка описувала явища фізичної географії з наукової точки зору. Доступний виклад привернув до неї увагу малоосвіченого читача, що хотів знати правду про природу.

Разом з тим, учителі школи брали участь у підготовці й популярних видань на релігійну тематику з метою задовольнити потребу неграмотних людей у пізнанні духовного світу. М.П. Драгоманов увійшов до Комітету з підготовки таких видань, що складався з вчителів педагогічної школи та ряду громадівців. Комітет розглянув першу книжку з такої тематики під назвою «Святці», підготовлену одним з його членів. У ній по місяцях року описувалися діяння божих угодників, що викликало критичне ставлення М.П. Драгоманова до форми і змісту їх подання. Не погоджувався він також і з тим, що просвіта народу починалася з агіографічних видань, спрямованих на вияснення «звідки в українців пішла фальшива ідея Бога» [10]. В ході роботи у комітеті М.П. Драгоманов виявляв самостійність мислення, яке не завжди

відповідало напрямку поглядів і дій інших громадівців, зокрема, на співвідношення мовного і змістовного у книгах, що призначалися для українських шкіл і просвіти народу. Віддаючи перевагу другому фактору, він разом з тим наголошував і на важливості українського слова у навчанні та вихованні учнів, особливо на перших порах цього процесу.

Протягом першого року існування "Тимчасова педагогічна школа" підготувала вчителів для 45 шкіл Київської та 5 – для Подільської губерній [11]. Частина з випускників школи пішла вчителювати і в лівобережні губернії.

І це при тому, що при Київському університеті діяв Головний педагогічний інститут, який готував викладачів для середніх навчальних закладів. У них зараховувалися ті випускники університету, що бажали отримати місце вчителя в гімназії. Зокрема, в 1863 р. заяви про своє зарахування на посадах казеннокоштних студентів подали кілька випускників фізико-математичного факультету.

Нападки реакції на представників національно-освітнього руху, в тому числі й вчителів «Тимчасової школи», посилилися під час польського визвольного повстання 1863 – 1864 рр., в якому брала участь і група українсько молоді. З'явилися публікації українських авторів, у яких доводилася відсутність великої різниці між українською та російською мовами, що перша з них це «постидне наслідства хлопства під поляками» тощо [12]. Шкільний чиновник з Ніжина І. Кульжинський у листі до київського генерал-губернатора від березня 1863 р., саме в розпал польського визвольного повстання, звинувачував громадівців у намірах запровадити в школах українські підручники, зроблені з поляками і просив зупинити «цю сепаратистську тенденцію ворогів Росії [13]. Посилився великодержавний російський шовінізм на окраїнах імперії, у тому числі й в Україні. Було арештовано і вислано за межі України ряд громадівців. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв оприлюднив горезвісний циркуляр, яким заборонив видавати українською мовою педагогічну, наукову літературу, підручники. В ньому вказувалося, що «ніякої української мови не було, немає і бути не може». Дозволялось писати українським «наріччям» тільки художні твори. Це дозволило, зокрема, надрукувати «Байки» Л. Глібова вже не як посібник для шкіл, де вчителювали випускники педагогічної школи, а просто як художній

твір. Тобто, незважаючи на заборону друку педагогічної літератури українською мовою, існувала можливість з її допомогою через художні твори впливати на формування національної свідомості шкільної молоді, збереження нею народних традицій та звичаїв. Але переслідування і строгі покарання учасників українського національного руху стали головною причиною його поступового згасання.

Особливо посилився наступ реакції в освітній сфері з приходом у 1864 р. на посаду попечителя Київського учбового округу князя Ширинського-Шахматова. В освіті запанував клерикалізм у його грубій формі, почалися активні гоніння на все освічене і українське. «Школа педагогічна, – за виразом М.П. Драгоманова, – була знесена, введено читальника, вивезеного князем з Вільна, уробленого віленськими обскурантами і клерикалами» [14]. Попечитель заборонив вмістити у читанку статтю навіть про Б. Хмельницького російською мовою лише на тій підставі, що у ній вживалися такі слова, як рада, козак, гетьман тощо. Це був вираз крайнього шовінізму, оскільки дії попечителя округу спрямовувалися на викорінення з свідомості українського народу пам'яті про своє минуле, славні його сторінки, існування власної держави. Однак поборникам українства вдалося врятувати підготовлену до читанки статтю про Б.Хмельницького і видати її пізніше окремою брошурою. Проте, це був поодинокий успіх україномовців, який не міг змінити нищення царизмом і добровільними його помічниками з числа українських ренегатів національно-освітнього руху в Україні.

«Тимчасова педагогічна школа» була закрита в 1864р. За згадками М.П. Драгоманова, із залученням нових матеріалів, нам вдалося відтворити зміст і характер підготовки в ній вчителів для народних шкіл, виявити і окремих її вихованців, рівень їх педагогічної підготовки й ставлення до мови навчання та виховання селянських дітей. Розглядаючи ставлення повітових і губернських училищних рад до освіти українських селян, М.П. Драгоманов описував історію школи «поміщика Лесевича» у Лубенському повіті Полтавської губернії. Вчений виводить Лісевича під ініціалом «П», тобто Петро чи Павло, але найімовірніше, що його ініціали були «В.В.». Так, у моїй монографії він називається «В. Лісевич» [15], а в посібнику Ю. Федіва – В.В. Лісевич [16].

За даними М.П. Драгоманова В.В. Лісевич після 1861р. відмовився від викупних платежів селян за отримувану землю в сумі 4 тис. рублів з умовою створення на них позичкової каси, а з відсотків на цю суму – школи у с. Денисівка Лубенського повіту Полтавської губернії. Селяни цього села, а також хутора Чевчальнського обрали його попичителем школи й з свого боку обіцяли підтримувати її матеріально. Це було якщо не типове, то принаймні досить поширене у той час явище. Селяни забов'язувалися надавати для шкіл хати, виділяти для них ділянки землі, а також доплачувати вчителям по 30–50 рублів до обіцяної їм міністерством освіти щорічної зарплати в 150 – 180 рублів. Крім грошової винагороди, селяни обіцяли також давати шкільним наставникам певну кількість овочів і фруктів, щоб вони не мали клопоту з їх вирощуванням.

При цьому сільські громади ставили вимогу, щоб створювані ними школи були "правдиві", а не такі, де діти тільки працюють на попа і його сім'ю замість навчання. Тобто, через добре підготовлених у "Тимчасовій педагогічній школі" вчителів зі знанням народної української мови відкривалися можливості для освіти селянських дітей на національній педагогічній базі. До розвитку шкільництва бажали долучитися й окремі пани, але з набагато меншим бажанням ніж сільські громади через побоювання, щоб вони не стали розплідником "хлопоманських" ідей. До цього долучався ще й страх частини як польського, так і українського панства, що через школи "українофіли" виховають нових гайдамаків.

Селяни в 1863 р. запросили учителем у школу Лісевича випускника «Тимчасової педагогічної школи» Д. Безуглого, який вів заняття з учнями українською мовою. Вчитель створив у школі значну, як на той час бібліотеку, де були твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Вовчка та інших українських авторів. Учні школи мали значні успіхи у навчанні, що особливо відзначала й Лубенська училищна рада [17]. Кілька років школа в с. Денисівка була прикладом успішності навчання дітей материнською мовою. Але саме в цьому консервативна частина духовенства і світського чиновництва почала вбачати сепаратистські наміри проукраїнськи налаштованої інтелігенції й категорично виступила проти Денисівської школи. Ця шкільна справа набула в 1866 – 1867 рр.

всеросійського розголосу й розглядалася навіть у Сенаті, який визнав неправомірним її закриття.

Це один з прикладів прогресивного значення випускників «Тимчасової педагогічної школи» у становленні національної освіти в Україні другої половини XIX ст. Напевне, їх було значно більше, оскільки такі школи існували й в інших селах, але, на жаль, ми не знаємо учителів у них.

---

1. Драгоманов М. П. Австро-угорські спомини (1867 – 1877) // Літературно-публіцистичні праці в двох томах . – К., 1970. – Т. 2. – С. 156 – 157.
2. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Вибрані праці. – К. , 2006. – Т. І. – Кн. 1. – С.250.
3. Там само. – С. 243.
4. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 533.
5. Драгоманов М. П. Австро-угорські спомини (1867 – 1877) // Там само.– С. 158.
6. Так само. – С. 159
7. Драгоманов М. П. Антракт з історії України // Драгоманов М. Вибрані праці. – Т. І. – Кн. І. – С. 251.
8. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. – К. 1999. – С. 64.
9. Так само. – С. 65.
10. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867 – 1877) // Драгоманов М. П. Публіцистичні твори. У двох томах . – Т. 2. – С. 159 – 160.
11. Там само.
12. Драгоманов М. П. Антракт з історії українознавства // Драгоманов М. П. Вибрані праці. – Т. І. – Кн. І. – С. 267.
13. Борисенко В. Вказ праця. – С. 471.
14. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Драгоманов М. Вибрані праці. – Т. І. – Кн. 2. – С. 266 – 267.
15. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С. 67
16. Федів Ю. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 112.
17. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – С. 66 – 67.